

1572 TARİHLİ ADANA MUFASSAL TAHRİR DEFTERİNE GÖRE ADANA'NIN SOSYO-EKONOMİK TARİHİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

YILMAZ KURT

GİRİŞ

Bugün Çukurova diye adlandırdığımız Adana ve yöresi milattan XV asır evvel Hitit Federasyonuna dahil idi. Daha sonra Asurlular, İranlılar ve Romalıların hakimiyetine girdi. Abbasiler bölgeye hakim oldukları zaman buralara Türk nüfus getirip yerleştirdiler¹. X.yüzyılda tekrar Bizanslılara geçen bu toprakları 1082-1083 yıllarında Süleyman Şah, Türk-Selçuklu hakimiyetine soktu. Haçlı savaşlarının doğurduğu karışıklıklardan yararlanan Ermeniler, bölgeye hakim oldular². Mogol istilasının önünden kaçarak Anadoluya gelen Türkmen boylarından Üçoklar, Memlûklerin yönetiminde Adana ve Tarsus yöresine yerleştiler³. Üçok kolunun başlıca boyları Yüregir, Kınık, Bayındır, Salur ve İğdir idi⁴. Üçok kolunun en tanınmış beyi Yüregir oğlu Ramazan Bey idi. Nitekim Adana merkez olmak üzere kurulan beyliğe de onun adı verildi.

Ramazanoğulları bağımsız bir beylik değildi. Memlûklerin Halep genel valisinin denetiminde Ramazanoğulları sülalesince yönetilirdi. 1516 yılında Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sırasında kendi isteği ile Osmanlı hakimiyetini kabul eden Ramazanoğulları sülâlesine Adana *yurtluk ve ocaklık* olarak verildi. Ancak 1519 yılında bütün topraklarda nüfus ve arazi tahriri yapıldı. 1519 yılındaki bu tahrir sonuçlarını gösteren Mufassal defter ve daha sonraki yıllarda yapılan tahrir sonuçlarını gösteren defterler, gerek Osmanlının ilk yıllarını, gerekse Ramazanoğulları Beyliğinin ikinci dönemini (Osmanlı hakimiyeti dönemi) aydınlatması yönünden önem taşımaktadır. Biz bu yazımızda Adana sancağının son mufassal defteri olan

¹ Besim Darkot, "Adana", *IA*, c. I, s. 127.

² Osman Turan, "Süleyman Şahl", *IA*, c. XI, s. 225; Aynı yazar, "Süleyman Şah II", *IA*, c. XI, s. 213.

³ Faruk Sümer, "Ramazanoğulları", *IA*, c. IX, s. 612.

⁴ F. Sümer, Aynı makale, s. 613.

1572 tarihli defterdeki bilgilere dayanarak bölgenin sosyo-ekonomik yapısına ışık tutmaya çalışacağız.

1572 tarihli Adana Mufassal Tahrir Defteri, Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi'nde 114 numara ile kayıtlıdır. Defterin ebadı 41×14,5 cm. olup meşin cilt ile kaplanmıştır. Defterin mukaddeme ve kanunnâmesi nesih yazı ile, diğer kısımları mutad olduğu üzere siyakat yazısı ile yazılmıştır. Kullanılan rakamlar ise normal Arap-Hind rakamlarıdır. Aralarda yer alan arz tezkiresi, kadı i'lâmı gibi yazılar ve derkenârlar daha sonraki tarihlerde ve değişik yazı türlerinde yazılmıştır. Sonradan yapılan ekler hariç defter 189 varaktır.

Defterin tahrir emini(il yazıcısı) Divan-ı Hümâyun kâtiplerinden Merâmî'dir. 1572 tarihli Sis(Kozan), 1574 tarihli Ayıntap (Gaziantep) ve 1572 tarihli Tarsus Mufassal Tahrir Defterlerinin de il yazıcısının Merâmî olduğunu görmekteyiz. Merâmî lakabıyla meşhur olan Muhammed (Mehmed) Efendinin babasının adının Mahmud olduğunu Ayıntap defterinden anlamaktayız. Merâmî'nin yapmış olduğu tahrir sonucunda timarlar tevcih edilirken bir şikâyet söz konusu olmuş ve Zu'l-Kadriyye (Maraş) Beylerbeyisine aynı yıl bir hüküm gönderilmiştir⁵. Tecrübeli ve nüfuzlu bir kimse olarak görünen Merâmî hakkında başkaca bilgiye raslayamadık.

Adana Mufassal Tahrir Defterinin en önemli yönü Memlûk kanunları ile Osmanlı kanunları (Rum kanunu)'nın ne şekilde kaynaştığını göstermesidir. Bu bakımdan birçok Anadolu ve Rumeli sancaklarında görülen çift, nim-çift, bennâk, caba gibi deyimler Adana'da görülmez. Bu konuda reyâ vergilerini anlatırken daha geniş bilgi vereceğiz. İncelediğimiz 1572 tarihli Adana Mufassal defterinde dikkati çeken bir başka konu ise normalin üzerindeki rakam yanlışlıklarıdır.

Yaptığımız araştırma sonucunda bu yanlışlıkların basit kâtip hataları olmaktan çok bir önceki defter olan 1547 tarihli defterin sonuçlarının aynen aktarılmasından kaynaklandığını gördük. Yanlışlığın en yoğun olduğu yer Yüregir nahiyesidir. Yüregir, Adana'nın güneyinde Seyhan ve Ceyhan ırmakları arasında kalan bölgedir. Burada yaşayan 115 cemaatten 5'i *haric ez defter* olup 1547 tarihli defterde yoktur. Geriye kalan 110 cemaatten 83'ü aynı yekûnu vermektedir. Bu 83 cemaatin 81'inin nefer ve hane sayılarında dolayısıyla ödedikleri vergilerde değişiklik olmasına rağmen yekûnları 1547 tarihli defter ile aynıdır. Bu derece büyük yanlışlıklar diğer Ada-

⁵ Başbakanlık Arşivi, 332 numaralı Mühimme Defteri, s. 127.

na defterlerinde ve aynı il yazıcısının tuttuğu komşu sancaklarda görülmektedir. İncelemekte olduğumuz 1572 tarihli bu deftere dayanılarak hazırlanmış olan 278 numaralı Adana İcmal Defterinde de aynı rakamlar yer almaktadır. Yine aynı nahiyede birçok mezraanın hasılı dökümü gösterilmeden toplam olarak verilmiştir. Bütün bunlar il yazıcısının bu nahiyeye bizzat gitmediğini, bir önceki deftere bakarak tahrir yapmış olduğunu düşündürmektedir.

I. NÜFUS VE YERLEŞİM

1572 yılında Adana, Halep Eyaletine bağlı bir sancaktır. Sancağın yönetiminde Ramazanoğulları sülâlesinden Pirî Bey oğlu İbrahim Bey bulunmaktadır. İbrahim Bey, Ayıntap Sancakbeyi iken kardeşi Derviş Beyin yerine 1569 yılında Adana Sancakbeyi oldu⁶. 1589 tarihinde onun ölümü üzerine de yerine oğlu Mehmed Bey geçti.

Adana *yurtluk ve ocaklık* kanununa göre yönetilmekte idi. Bu sistem kimi Doğu Anadolu şehirlerinde de görülmektedir. Kendi isteğiyle Osmanlı hakimiyetini kabul eden müslüman emirlere tanınmış bir ayrıcalıktır. Ramazanoğulları'ndan bir bey öldüğünde veya kusurlu hareketi sebebiyle görevden alındığında, görev aynı sülâleden başka birisine verilmekte idi. Savaş sırasında timarlı sipahiler ile birlikte Halep Beylerbeyisi'nin emrine girmekte, diğer ümerâ gibi tabl ve alem taşımakta idiler. Diğer vilâyetler gibi Adana da has, zeâmet ve timar olarak tahrir olunmuştur. İnalçık'a göre, bir yerin tahrir edilmesi, ilhak olarak kabul edilmektedir⁷. Ancak *yurtluk ve ocaklık* olan arazilerde ayrı bir statü uygulandığını ve Ramazan oğullarının bölgedeki nüfuzlarının 1608 yılında Pir Mansur Bey'in kendi isteğiyle ayrılmasına kadar sürdüğünü kabul etmek daha doğru olur⁸.

İncelediğimiz 1572 tarihli Mufassal defter nefsi Adana ile başlamaktadır. Şehir merkezinde 28 mahalle bulunduğunu görmekteyiz. Bunlardan 27'si Türk, birisi Ermeni mahallesidir. Türk mahalleleri daha çok cami ve mescidler etrafında oluşmuş ve çoğu zaman adını da buradan almıştır. Bunlardan birçoğu bugün de aynı adla anılmaktadır.

⁶ Âli (Mustafa bin Ahmed), *Kunhü'l-ahbâr*, c. IV, İstanbul 1277, s. 61; Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiyye*, İstanbul 1345(1927 M.), s. 316, Mehmed Nüzhet, "Ramazan Oğulları", *TOEM*, c. I, cüz 12, İstanbul 1327, s. 771.

⁷ Halil İnalçık, "Mehmed II", *IA*, c. VIII, s. 518.

⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Kanun-ı Osmanî Meşum-ı Defter-i Hakani", *Belleten*, XV/58(1951), s. 388-389; İlhan Şahin, "Timar Sistemi Hakkında Bir Risale", *İÜEF Tarih Dergisi*, sayı 32(mart 1979), s. 923.

İlk mahalle olarak kayıt edilmiş olan Hacı Fakih oğlu mahallesinde 16 vergi nüfusu yaşamaktadır. Bunlardan birisi imamdır. Şehirde yaşayanlardan resm-i hâne alınmadığı için olmalıdır ki vergi nüfusunun kaçının evli, kaçının bekâr olduğu işaret edilmemiştir. Bu sebeple hâne(ev) sayısını çıkarmak mümkün olmamıştır. Ancak nefer sayısı mahallenin büyüklüğü konusunda bir ölçü olarak kabul edilebilir.

Câmi-i Cedid-i Halil Bey mahallesi bugünkü Ulucâmi mahallesidir. 25 vergi nüfusu yaşamaktadır. 1 kişi hatip olarak görev yapmaktadır.

Kara Sofu mahallesi bugün Kara Soku adıyla anılmaktadır. 20 vergi nüfusu vardır. 1 kişi imamdır.

Mescid-i Saçlı Ahmed mahallesinde biri malûl(sakat) 31 kişi yaşamaktadır.

Burnukara Mescidi mahallesinde 1 imam, 1 sipahizâde ve 1 seyyid olmak üzere 31 kişi kayıtlıdır. Mahalle adını, Burnukara Osman'dan almıştır.

Tepebağ mahallesi bugün de aynı adı taşımaktadır. Adana'nın en eski mahallelerindedir. 1572 yılında 24 vergi nüfusunu barındırmaktadır.

Kantaroğlu mahallesinde 4'ü sipahizâde 30 vergi nüfusu yaşamaktadır.

Debbağhâne mahallesi adını yakınında bulunan deri atölyesi (tabakhane)'sinden almış olmalıdır. 1'i imam, biri seyyid olmak üzere 54 vergi nüfusunu barındıran büyük bir mahalledir. Seyyid bilindiği gibi Peygamber soyundan olduğu ileri sürülen kişilere denilmekte idi.

Su Gedüğü mahallesinin eski adı Selim Bey Mescidi mahallesi idi. Selim Bey 1514 yılında Mahmud Bey'in yerine göreve getirilmiş bir Ramazanoğlu beyi idi. Yaptırması olduğu mescidin etrafında oluşan mahalle önceleri bu adla anılırken daha sonra Su Gedüğü adını almıştır⁹. Adana vakıf defterindeki bir kayıttan anladığımıza göre, bugün Kazancılar Çarşısı diye anılan çarşının güney tarafında Selim Bey Mescidi mahallesi bulunuyordu ve buradan Su Gedüğü denilen semte bir yol gidiyordu. Kazancılar çarşısının 8 kapısından birincisi de bu yola açılıyordu¹⁰. 1572 yılında

⁹ Faruk Sümer, "Çukur-ova tarihine Dâir Araştırmalar", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1/1(Ankara 1963), s. 35.

¹⁰ TKGMA, 538 numaralı Adana Evkâf defteri, s. 3a. (Bundan böyle ED(538) şeklinde kısaltılacaktır).

bu mahallede 33 kişi kayıtlı idi. Bunlardan biri imam, biri sipahizâde, birisi de timardan azledilmiş sipahidir.

Zaviye-i Yaraş Dede mahallesi adından da anlaşılacağı gibi bir zavinin etrafında teşekkül etmiş olmalıdır¹¹. Biri imam olmak üzere 18 vergi nüfusu kayıtlıdır. Adana'da XVI.yüzyılda bunun dışında Ceyhan yakınlarında Cebelü'n-nûr zaviyesinin adı geçmekte, başka zaviye kaydına rastlanmamaktadır. Bölgede zaviye sayısının bu kadar az oluşunun sebepleri üzerinde ayrıca durmak gerekmektedir.

Akça Mescid mahallesi bugün de ayakta duran Akça Mescid(Ağca Mescid) etrafında oluşmuş olmalıdır. Ağca Mescid, Ulucâmi'nin karşısında 72.sokaktadır. 1572 yılında 2'si sipahizâde olmak üzere 38 nefer bulunmaktadır. Vakıf defterinde yer alan Ağca Ahmed Mescidinin bu mescid olduğu düşünülebilir¹².

Emirli mahallesinde biri imam 43 nefer kayıtlıdır.

Ramazan Ağa Mescidi mahallesinde ise 7'si sipahi 24 vergi nüfusu vardır. Vakıf defterinde 10 dükkan ve bir evin gelirlerinin mescidin vakfi olduğu görülmektedir. Buradaki kayıttan Ramazan Ağa'nın daha sonra bey olarak anıldığını anlamaktayız. Yine buradaki bir kayıttan yukarıda adı geçen Selim Bey'in bir türbesinin de bulunduğu anlaşılmaktadır¹³.

Kayalubağ mahallesi de Adana'nın en eski mahallelerinden birisidir. 27 vergi nüfusunun yaşadığı bu mahalle bugün de aynı adla anılmaktadır.

İsa Hacıoğlu Mescidi mahallesi 59 vergi nüfusunun yaşadığı büyük bir mahalledir. Bu 59 kişinin birisi vâiz, ikisi sipahizâdedir. Mescidin giderleri için 12,5 dükkan ve bir ev vakfedilmiştir¹⁴.

Bâb-ı Tarsus mahallesinde ise biri imam, biri sipahizâde olmak üzere 55 nefer kayıtlıdır. Bâb bilindiği gibi kapı anlamına gelmektedir. Tarsus Kapısına bugün halk arasında Terskapı denilmektedir. Küçüksaat mevkiidir ki bugün burada Kemeraltı Câmii adı verilen Savcıoğlu Câmii restore edilmiş olarak hizmet vermektedir.

¹¹ Kasım Ener, *Adana Tarihine Dair Araştırmalar*, Adana 1967, s. 19'da bu mahallenin ismi Traşdede Zeviyeti olarak okunmuştur. 450 numaralı defterde açık olarak Yaraşdede (ياراش دده) olarak yazılıdır.

¹² ED(538), v. 15a.

¹³ ED(538), v. 13b.

¹⁴ ED(538), v. 15a.

Yukarı Mahallelu adını taşıyan mahallenin bir diğer adı da Hacı Hamid Mescidi mahallesidir. Mahallede biri sipahizâde 27 nefer vardır.

Çukur Mescid mahallesi de adını etrafında toplanmış olduğu mescid-den almıştır. Çukur Mescid mahallesinde 14 kişi kayıtlıdır. Bunlardan biri sipahizâde, birisi de sipahizâde çocuğudur.

Yortan mahallesi 21 neferdir.

Câmi-i Atik mahallesi 56 neferdir. Câmi-i Atik bugün Yağ Câmiî veya Eski Câmi diye anılan câmidir. Ramazanoğullarından kalmadır.

Kadı Mescidi mahallesinde 26 kişi kayıtlıdır; bunlardan biri imam, üçü sipahizâde ve 4'ü seyyid'tir.

Mescid-i Sâdât mahallesinde 27 kişi kayıtlıdır. Bunlardan ikisi seyyid'tir. Zaten sâdât kelimesi de seyyid'in çoğuludur.

Baytimur veya Baytemür mahallesi Adana'nın en kalabalık mahallesi olarak görünmektedir. Mahallede yaşayan 74 vergi nüfusu erkeğin birisi sipahizâde çocuğu, 7'si ise sipahizâdedir.

Neccar Köyü mahallesi bugün Naccarân ve Nacaran diye anılmaktadır. 22 nefer kayıtlıdır.

Mescid-i Cedid-i Veled-i Sarı Yakub mahallesi bugün kısaca Sarı Yakup mahallesi olarak anılmaktadır. Biri imam 15 nefer kayıtlıdır.

Mescid-i Derviş Ali mahallesinde 29 nefer vardır.

Mescid-i Hacı İbrahim mahallesi de mescid etrafında oluşan mahallelerdendir. 27 nefer vergi nüfusu barındırmaktadır.

28. mahalle olan Tâyife-i Ermeniyân mahallesi 157 neferdir. Bunlardan 84'ünün evli, 62'sinin bekâr olduğu isimlerin altına konulan işaretlerden anlaşılmaktadır. Resm-i hane miktarının 4500 olmasından belirsiz olan 11 kişinin 6'sının evli, 5'inin bekâr olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre 90 evli, 67 bekâr Ermeni bulunmakta idi. Bunlardan kişi başına 60 akça olmak üzere yılda 9420 akça cizye alınmakta idi¹⁵.

Burada verilen rakamları toplayacak olursak 1572 tarihinde Adana şehir merkezinde 1023 vergi mükellefi erkek bulunmaktadır. Bunlardan

¹⁵ K.Ener, *Adana Tarihine Dair Araştırmalar*, s. 19-20'de Adana'nın 1547 yılı tahririne ait sonuçları vermektedir. Buna göre 24 mahallede yaşayan halkın 664 vergi nüfusu müslümandır. Bunlardan 549'u evli, 115'i bekardır. Ermeni cemaati ise 112'si evli, 47'si bekâr olmak üzere 159 neferdir.

866'sı Türk, 157'si Ermenidir. Nüfus tahmini yapmak için genel olarak izlenen yol hâne sayısını 5 ile çarpmak şeklindedir. Ancak şehir merkezinde yaşayan Türk nüfusun hane sayısı belirtilmediğinden toplam nefer sayısını 4 ile çarparsak aşağı yukarı şehrin müslüman nüfusu hakkında bir bilgi verir. Buna göre 1572 yılında Adana şehir merkezinde $866 \times 4 = 3464$ kişilik müslüman halk yaşamakta idi. Aynı yolla Ermeni varlığını ise 517 kişi olarak tahmin edebiliriz¹⁶. Şehir içindeki Ermeni nüfusun Türk nüfusa oranı % 15 civarındadır. Diğer yerleşim merkezlerinde bu oran daha da düşüktür.

1572 tarihli Deftere göre şehir merkezinde toplam olarak 10 imam, 1 hatip, 30 sipahizâde, 2 veled-i sipahizâde(sipahi torunu), 1 timardan azledilmiş kişi, 1 malül(sakat), 6 seyyid ve 1 vâiz kayıtlı görünmektedir. 538 numaralı Evkâf defterinden anladığımızı göre de Ulucâmî Medresesi'nin 10 öğrencisi bulunmaktadır. Müderris aynı zamanda müftülük görevi yapmakta ve günde 50 akça almaktadır. Yağ Câmîi içerisinde bulunan Piri Paşa Medresesinin müderrisi ise günde 40 akça almaktadır. Bu medresenin de öğrenci sayısı 10'dur. Mufassal defterde bu medreselerle ilgili bir kayıt vakıf gelirlerinin belirtilmesi sırasında geçmektedir. Şehirde bir misafirhane ve büyük bir imarethane Ramazanoğulları vakfı olarak hizmet vermektedir.

Adana sancağındaki ikinci yerleşim merkezi olan Ayas bugünkü Yumurtalık ilçesidir. Ayas'da bulunan 10 mahallede 366 nefer vergi nüfusu yaşamaktadır. Bu 10 mahalleden birisi Nasara mahallesi olarak geçmektedir. Burada yaşayan 26 nefer gayrı müslimin 23'ü evli, 3'ü bekârdır. Ayas mahallelerine padişah emri ile kayıt edilmiş 103 *haric ez defter* reâyâ içerisinde de gayrı müslim nüfus bulunmakta ise de bunların sayısı belirtilmemiştir. Deniz kıyısında bugün de oldukça sağlam olarak ayakta duran Ayas kalesi XVI. yüzyılda askerî önemini korumaktadır. Defterdeki kayıtlara göre kalede 40 kişilik bir birlik bulunmaktadır. Kaledeki silah ve mühimmatın listesi ve miktarları tek tek gösterilmiş durumdadır¹⁷. Sahil-

¹⁶ Mustafa Soysal, "Onaltıncı Yüzyılda Adana İlinin "Mufassal Defterine" Göre Sosyal ve Ekonomik Yapısı Üzerinde Bir Araştırma", *Belleten*, LIII/202, (1988), s. 177. Yazar burada şehir nüfusunu 4.885 kişi olarak tahmin etmiş, ancak hesaplamada hangi rakamları esas alıp 5 ile çarptığını açıklamamıştır. Ermeni azınlığı ise 770 kişi olarak tahmin etmesi yukarıda verdiğimiz rakamlar çerçevesinde yanlış olarak görülmektedir. Çünkü Ermeni nüfusun evli ve bekâr sayısını tesbit edebilmekteyiz. $90 \times 5 = 450$. Buna 67 bekâr nüfusu da katacak olursak 517 kişilik tahmini nüfus bulunur.

¹⁷ TD.114(1572), v. 164a.

deki bu kalenin faal tutulmasının sebebi Hıristiyan korsanların saldırıları ile ilgili olmalıdır. Nitekim Yüreğir nahiyesinde nehir kenarında bulunan **Od Kalesi** adıyla bilinen iskeleye zaman zaman **kâfir gemileri baskın** yapıp halkı esir aldığı, mallarını yağmaladığı için buranın korunması amacıyla çeşitli cemaatlerden 117 kişi derbendci olarak görevlendirilmişti¹⁸.

Sancakta üçüncü yerleşim merkezi olarak Kınık nahiyesi görünmektedir. Kınık nahiyesinin yeri kesin olarak tespit edilememiş olmakla birlikte Ceyhan ile Osmaniye arasındaki Toprakkale kalesinin doğusuna düştüğü kabul edilmektedir¹⁹. Halkın *Kırkminare* dediği minare kalıntısı Adana-Osmaniye karayolunun açılması sırasında yıkılmıştır. Bu minare muhtemelen Kınık Ulucâmiine ait idi. Çünkü Kınık'ın 1572 yılında mevcut 5 mahallesinden birincisi Câmi mahallesi olup 66 nefer nüfusu vardır. Ancak Dereobası köyü ile Karacalar köyü arasında halkın *Câmiyeri* dediği bir ören bulunmaktadır. Dereobası köyünün güneydoğusunda cami ve mezarlık çevresinde halkın Ağcakoyunlu mezarlığı diye hatırladığı büyük bir mezarlık bulunmakta idi. Bu çevrede bulunan ev yeri temel kalıntılarının bir bölümü üzerine halk ev yapmıştır. Bu bakımdan Kınık nahiyesinin yerini Dereobası ile Karacalar köyü arasında da düşünmek, bu yeni bilgileri de değerlendirmek gerekmektedir. Kınık'ın diğer mahalleleri Dursunlu(42 nefer), Selman(55 nefer), Bayram Fakih(2 nefer), Yunus Dede(17 nefer) olarak kayıtlıdır. Kınık'taki toplam 182 nefer nüfusun tamamı Türk'tür.

Saymış olduğumuz üç yerleşim biriminde 43 mahallede 1571 nefer vergi nüfusu yaşamakta idi. Adana'nın diğer 6 nahiyesi tamamen cemaatlerden müteşekkildir, yerleşik nüfus yoktur.

KÖYLER

Adana'da köy sayısı son derece azdır. Sadece yerleşim merkezi olarak görünen Ayas, Kınık nahiyeleri ile Berendi nahiyesinde köy bulunmaktadır.

Berendi, Ceyhan kasabasının güneyindeki bölgenin adıdır²⁰. Berendi nahiyesinde bulunan köylerin isimleri ve vergi nüfusları şu şekildedir:

¹⁸ TD.114(1572), v. 49a.

¹⁹ F. Sümer, Çukur-ova Tarihi ..., s. 26.

²⁰ F. Sümer, Aynı makale, s. 27.

Göl Pınarı'nın bir diğer adı da Karkınlu'dur, (69 nefer), Kurt Kulağı köyü, İskenderun yolu üzerinde olup daha sonraki tarihlerde derbent olarak adından sıkça bahsedilmektedir,(49 nefer). Baş Götüren(7 nefer), Bozöyük (14 nefer), Ercelin (14 nefer), Bürücek (10 nefer), Esic(?) (16 nefer), Bademlü (34 nefer), Mordış (33 nefer), Hanlu(diğer adı Dıraclu) (11 nefer), Kamışlu (13 nefer), Mihmadlu (diğer adı Sırathâne, 20 nefer), Küçükkent (5 nefer), Gökçekler (41 nefer), Davud Viranı (diğer adı Demürçiler, 18 nefer), Ömerlü (33 nefer), Edelü (7 nefer), Örtentül (diğer adı Çakmak, 23 nefer), Küllü(Göllü) (Teke Hacılı tâfesinden, 15 nefer), Kırığılı (9 nefer), Boyaluca (13 nefer), Şeyhler (Şıhlar, diğer adı Süli Beyli, 85 nefer), Uzunçınar (10 nefer), Tekür Kızdı (diğer adı Kayanlu, 35 nefer), Tekürşan (5 nefer).

Ayas nahiyesinde ise 5 köy bulunmakta idi. Tavdı (36 nefer), Ceyhan'ın güney tarafıda olup eski bir kale idi. Burasının adı "*Tavudu*" şeklinde zamanımıza kadar gelmiştir²¹. Halkı gayri müslim olan tek köy budur. Daha önceki defterlerde ise Karaisalu'da kayıtlıdır. Kilisecik köyü Ayas tuzlasının bulunduğu yerdedir. Köyün 3 mahallesi vardır. Çüşkeb mahallesi(116 nefer), İbrahim Fakih Mahallesi (100 nefer), Pir Ahmed Ağa mahallesi (41 neferdir). Ayrıca çeşitli köy ve cemaatlerden sağlanan tuzcularla birlikte toplam olarak tuzcu sayısı 441'e ulaşmıştır. Bu tuzcular, hizmetleri karşılığında avarız-ı divanıyeden ve tekâlif-i örfiyeden ve resm-i haneden muaf ve müsellemler tutulmuşlardır. Tuzcular elde ettikleri tuzun üçte birini kendileri almakta, üçte ikisini devlete vermekte idiler. Küvare köyünde 22 nefer, Müftak köyünde ise 29 nefer yaşamaktadır. Kübdere köyünün nüfusu 16 neferdir.

Kınık nahiyesindeki köylere gelince, Tepesi Delük (12 nefer), Laçalı (diğer adı Karakuyu, 46 nefer), Çayır (8 nefer), Sergerdân (10 nefer), Hasan Hacı (diğer adı Köse Hacı, 2 nefer), Çomakkenti (53 nefer), Yassı Deyr (24 nefer), Akköprü (93 nefer), Meşhedlü Öyük (26 nefer), Bozıkenti (10 nefer), Delikendi (35 nefer), Viran Şehir (18 nefer), Kesük (diğer adı Ekinli veya Eğinli, 17 nefer), Balıklağı (12 nefer), İnab (10 nefer), olarak geçmektedir.

Köylerin toplam nüfuslarını verecek olursak Berendi'de 25 köyde 589 nefer, Ayas'da 5 köyde 547 nefer, Kınık nahiyesinde 17 köyde 386 nefer olmak üzere toplam 47 köyde 1522 nefer vergi nüfusu yaşamaktadır. Köy

²¹ F. Sümer, Çukur-ova Tarihi ..., s. 22.

ve mahallelerde yaşayan, tam olarak yerleşik hayata geçmiş olan vergi nüfusunun 3093 nefer olduğu görülmektedir.

Adana'daki köylerin nüfus yoğunluğuna gelince Ayas'da tuzlanın bulunduğu Kilisecik köyü dışındaki köylerin çok kalabalık olmadığı görülür. Vergi nüfusuna göre nüfus yoğunluğu Berendi'de 23,5 Ayas'da 109,4, Kınık'da ise 22,7 olarak ortaya çıkmaktadır. Buna göre ortalama köy yaklaşık 20-25 hanelik, 100 kişilik köylerdir.

CEMAATLER

1572 yılında Adana'nın mevcut 9 nahiyesinde nüfusun büyük çoğunluğunu cemaatler oluşturmaktaydı. Cemaat halinde yaşayan bu halk tarım ve hayvancılıkla uğraşmaktadır. Yazın yaylalara çıkmakta, kışın ise belli mezraalarda tarım yapmakta olan bu insanları tam bir "göçebe" olarak nitelemek doğru değildir²². Esâsen XVI. yüzyılda tam göçebe hayatı geçiren iki topluluk Halep Türkmenleri ile Mardin çevresinde kışlayan Boz-Ulus idi²³. Hayvancılık kışın ovada yazın ise yaylalarda bulunmayı gerektirmekte idi. Bugün de Çukurova halkı yaz gelince yaylalara çıkarlar. Bu Adana'nın sıcak ikliminin bir gereğidir. Bu bakımdan bu cemaatler için "göçebe" yerine "konar-göçer" tabirinin kullanılması daha doğrudur. Nitekim tahrir defterlerinde de daha çok bu deyim kullanılır. Bunlar kışı herhangi bir yerde değil kendi ekinliklerinin çevresinde çadırlarda veya "hug" tabir edilen üzeri sazlarla örtülü evlerde geçirmekte idiler²⁴.

Cemaat sayısının en kalabalık olduğu nahiyeye Yüregir olmasına karşılık, en çok cemaat nüfusunu barındıran nahiyeye Saruçam nahiyesidir. Saruçam Adana'nın doğusunda Adana ile Kozan arasındaki bölgede bulunmaktadır, 18.020 olan toplam cemaat nefer sayısının 6.159'u Saruçam'da yaşamaktadır.

²² Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü (1691-1696)*, İstanbul 1963, s. 12; Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara 1988, s. 14.

²³ Faruk Sümer, *Oğuzlar(Türkmenler)*, 3. Bs., İstanbul 1980, s. 173.

²⁴ TKGMA, TD. 193, Üzeyir(Özerli) Mufassalı, v. 16a.

Tablo I: Adana Sancağında bulunan cemaatler.

Nahiye adı	Cemaat sayısı	Neferen	Hane	Mücerred
Adana	52	1.131	909	138
Yüregir	115	2.326	1.578	359
Saruçam	77	6.159	4.551	1.351
Dünderlu ve Bulgarlu	49	3.327	2.892	407
Hacılı	26	1.310	1.013	304
Karaisalu	83	3.021	2.383	506
Berendi	8	155	94	4
Ayas	4	65	49	11
Kınık	23	526	437	51
TOPLAM.....	437	18.020	13.906	3.131

Üç yerleşim merkezinde ve 48 köyde yaşayan 3095 nefer ile birlikte sancağın toplam nefer sayısı 21.115'dir. Vergi nüfusuna göre köylerde yaşayan nüfusun cemaatlere oranı % 8.4'dür. Üç yerleşim merkezinde(Adana, Ayas, Kınık) yaşayan 1571 kişilik vergi nüfusunun cemaatlere oranı ise % 8.7'dir. Buradan halkın yaklaşık % 85'inin cemaat halinde yaşadığı sonucunu çıkarabiliriz.

GAYRI MÜSLİM NÜFUS

Adana Sancağında, Adana şehir merkezinde 157 nefer, Ayas'da Nasara mahallesinde 26 nefer, Karaisalu nahiyesinde Parsi Beyt(veya Barsi Bit) kalesinde 37 evli 29 bekâr olmak üzere 86 nefer, El-nahşa(veya Alnahşa) kalesinde 48'i evli 13'ü bekâr olmak 61 nefer, yine Karaisalu'da Melvan(veya Milvan) kalesinde 70'i evli, 5'i bekâr olmak üzere 75 nefer, Ayas'a bağlı Tavdı köyünde 36 nefer gayri müslim bulunmaktadır. Bunların toplam nefer sayısı 441'dir²⁵. Bunun 21.115 neferlik toplam nüfusa oranı % 2'dir. Müslüman nüfusa oranı ise % 2.1'dir.

Adana'da bulunan bu gayri müslimlerin büyük bir çoğunluğu Ermeni'dir. Bunlar daha çok şehir merkezlerinde ve kalelerde yaşamaktadırlar. Kalelerde yaşayanlar hizmetleri mukabelesinde resm-i hânedan muaf tu-

²⁵ Ayas'da mahallelerin ardından haric ez defter olarak yazılmış 103 nefer arasında karışık olarak gayri müslim nüfus bulunmaktadır. Defterde sadece burada müslim ve gayri müslim nüfus karışık olarak yazılmıştır.

tolmuşlardır. El-Nahşa'da oturanlar ise "yollar bekleyüp ve derbentler hidmetin edüb ve kal'a hidmetinde" olduklarından avarızdan ve resm-i ganimden ve resm-i hânedan ve cizyeden muaf kayd olunmuşlardır²⁶. İlk tahrir defteri olan 69 numaralı 1519 tarihli defterde Melvan kalesi kâfirlerinin kale hizmetinde buldukları için resm-i hânedan muaf oldukları fakat cizyelerini ve öşr-i şıralarını eskiden olduğu gibi vermeleri istenmektedir²⁷.

Hıristiyan halktan alınan cizye miktarı 1519 tarihli defterde 60 akça iken daha sonra 48 ve 50 akça alınmış, ancak şeriata aykırı görüldüğünden "şey-i kalil" olan bu miktar padişah emriyle tekrar 60 akçaya çıkarılmıştır. 1547 ve 1572 tarihli defterlerde cizye miktarı 60'ar akçadır²⁸.

Şeriatta cizye (başvergisi) ve haraç (arazi vergisi) ise de Osmanlılarda sonradan cizye ile haraç bir addedilerek cizyeye haraç ismi verilmiş ve fermanlarda müterâdif olarak kullanılmıştır²⁹. Cizye, evli ve bekâr herkesten aynı miktarda ve yılda 60 akça olarak iki taksitte alınmaktaydı. Hizmetleri karşılığında muaf tutulanların dışında bütün vergi mükelleflerinin cizye ödedikleri görülmektedir. Başbakanlık Arşivi'nde bulunan 735 numaralı Vilayet-i Çukur Âbâd kanunnâmesinde cizyeden muaf olan El-Nahşa kalesi dışındaki gayri müslimlerin cizyelerini padişah hassına, kasabalarda oturanların ise sancakbeyi hassına ödedikleri bildirilmektedir.

Gayri müslim nüfusunun bu kadar az olması, fetih hareketleri sebebiyle onlardan mühim bir kısmının başka yerlere göç etmesiyle izah edilebilir³⁰. Ayrıca gayri müslim halktan bir kısmının da müslümanlığı seçmiş oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim El-nahşa kalesi hizmetinden feragat eden 27 nefer, *Cemaat-ı müselmanân* adıyla kayıt edilmişlerdir. Bunlardan 14'ünün baba isimlerinin Abdullah olmasından ihtidâ etmiş oldukları sonucu çıkarılabilir³¹. İslâmiyeti yeni seçmiş olanlara daha çok Mübarek ve Mercan adları verilmekte, baba adları da her zaman Abdullah olarak de-

²⁶ BA, TD.177(1536), s. 3.

²⁷ BA, TD.69(1519), s. 257.

²⁸ BA, TD.254(1547), s. 284; TD.114(1572) Kanunname.

²⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara 1984, s. 321; Boris Christoff Nedkoff, Çev. Şinasi Altundağ, "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye", *Belleken*, VIII/32(1944), s. 608; C.H. Becker, "Cizye", *IA*, c. III, s. 200.

³⁰ F. Sümer, *Çukur-ova Tarihi ...*, s. 22.

³¹ TD.114(1572), V. 146a.

gştirilmektedir. Şahıs adları üzerine yapmış olduğumuz bir çalışmada Kara Mübarek adını taşıyan 6 kişiden 5'inin, Mübârek adını taşıyan 78 kişiden 75'inin babalarının adının Abdullah olduğunu gördük³². Abdullah adını taşıyan 123 kişinin 43'ünün babalarının adı da Abdullahdır. Buna rağmen Abdullah adını her zaman dönme, ihtidâ işareti olarak görmek de doğru değildir. Çünkü İslâm peygamberinin babasının adı Abdullah olduğundan bu ad müslümanlar arasında her zaman kullanılmalıdır.

Adana'da yaşayan bu gayri müslim halk XVI.yüzyıl Türkiyesinde yaygın olarak görüldüğü gibi büyük ölçüde Türk kültürünün etkisi altında kalmışlardır. Kendilerine Türk isimleri vermiş olmaları bunun bir delilidir. 451 isimden 61'inde Türk ismine rastlanmaktadır. En çok kullandıkları ad ise Karagöz'dür. Bâli, Budak, Arslan, Kaplan, Tanrıverdi, Durak, Karaca, Karakoç çokca kullandıkları adlardır. Ahmed, Mehmed, Mustafa gibi adlar hiç geçmemektedir. Kullandıkları adların İslâmiyet öncesi Türk adları olması bunların Bizans yönetimindeki Peçenek ve Uz Türkleri olduğu yolundaki iddiaların doğruluğunu güçlendirecek yöndedir.

1671 yılında Adana'ya gelen Evliya Çelebi şehir içerisinde Arap, Rum, Ermeni ve Yahudilerin varlığından bahseder³³. Ancak 1572 tarihli bu defterde geçen isimler arasında Arap ve Yahudi işaret edilmemiştir. Aynı şekilde Türk olmayan müslüman unsurlar da görülmemektedir.

Adana nahiyesinde geçen Gurbetân cemaatinin Nusayrilerle ilişkisi olduğu yolundaki iddia ise tevsike muhtaç görünmektedir³⁴. 450 numaralı defterde geçen Gurbetân taifesi, 1572 tarihli incelemekte olduğumuz bu defterde de 21a ve 22b varaklarında geçmektedir. Bunlar toplam olarak 38 neferdir ve 10'ar para(20'şer akça) resm-i hane vermektedirler. Diğer reâyâ 50'şer akça öderken bunların niçin 20'şer akça ödedikleri açıklanmamıştır. Bunların İspanya'dan getirilmiş ve Adana yöresine yerleştirilmiş müslümanlar olduğu yolunda bir ön fikir oluşmuştur. Ancak bu yönde de yeterli belge bulunamamıştır³⁵.

³² Yılmaz Kurt, "Adana'da 1572 Yılında Kullanılan Türk Erkek Şahıs Adları", VI. Türkoloji Kongresi'ne sunulan basılmamış tebliğ, s. 9.

³³ Evliya Çelebi, *Seyhatnâme*, c. IX, İstanbul 1984, s. 139.

³⁴ Kasım Ener, *Adana Tarihine ve Tarımına Dair Araştırmalar (Suriye'nin iddiasına karşılık)*, 3. Bs., İstanbul 1978, s. 29-30.

³⁵ Bu konuda Cezayir'li genç araştırmacı Chakib Benafri'nin, "Cezayir'e göçeden Moriskolar ve Osmanlı Yardımı (1492-1614) isimli master çalışması devam etmektedir.

REÂYÂDAN ALINAN VERGİLER

Adana Sancağında fetihden itibaren bütün reâyâdan müslim-gayrı müslim ayırımı yapılmadan ellişer akça resm-i hâne alınmaktadır. Resm-i hane veren kimseler, çift veya nim-çift arazi tasarruf eden evli reâyâdır³⁶. Buna göre resm-i hâne çift resmine karşılık olarak alınmaktadır. Ancak Adana'da görülen bu şekilde vergilendirme klâsik Osmanlı vergi sistemine uymamaktadır. Klâsik Osmanlı vergi sisteminde raiyyet rûsûmu kişinin işlediği toprağa göre belirlenmektedir. Bir çift toprak tasarruf eden kişi 22 ile 70 akça arasında değişen bir vergi ödemektedir. Rumeli'de ve Batı Anadolu şehirlerinde bu miktar genellikle 22 akçadır. Adana, Malatya, Sis(Kozan) gibi sancaklarda 50 akça olan bu vergi Diyarbakır'da 70 akçaya ulaşmaktadır³⁷. Nim-çiftten ise bunun yarısı alınmaktaydı. Yarım çiftten az yer tasarruf edenler ise dönüm vergisi verirdiler. Hiç yeri olmayan veya yarım çiftten az yer tasarruf eden reâyâyâ bennak adı verilir³⁸. Bennak da kimi zaman ekinli bennak ve caba bennak diye ikiye ayrılırdı. Ancak Adana'da bu deyimlerin hiçbirini göremeyiz. Sis(Kozan) sancağında da durum aynıdır. Kadırlı'de(Kars-ı Maraş) ise klâsik Osmanlı kanunları uygulanmakta idi. Üzeyir(Dört Yol-Payas) sancağında ise bazı nahiyelerde resm-i hâne uygulanırken bazılarında çift, nim-çift şeklinde vergilendirme görülmektedir.

Reâyânın işlediği toprağa göre değil de evli ve bekâr oluşuna göre vergilendirilmesi birbirine çok yakın sancaklarda, hatta aynı sancağın nahiyelerinde farklı uygulamalara yer verilmesi Osmanlı devlet düzeninin esneklik anlayışından kaynaklanır görünmektedir. Adana ilk yıllarda Kayıt-bay kanunu ile yönetilmekteydi. Memlûkler zamanında ise her evli reâyâdan 140 Halebi akça alınmaktaydı Mücerred(bekâr) kayd olunanlardan ise vergi alınmıyordu. Bazı yerlerde bundan ayrı olarak âdet-i mîr-ahuriyye diye çift tasarruf edenlerden 12 kile, yarım çift tasarruf edenlerden 6 kile arpa alınıyordu. Padişah emri ile vilayet yeniden tahrir olduğunda Adana halkı bu vergiyi çok bularak padişaha dert yandılar. "Edasına kâdir değiliz" dediler. Hatta bir kısmı İstanbul'a kadar gitti ve aczlerini bildirdi. Bunun üzerine padişah her evli erkekden 50'şer akça alınmasını emretti.

³⁶ Halil İnalçık, "Osmanlılarda raiyyet rûsûmu", *Bellelen*, XXIII/92(1959), s. 583.

³⁷ Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Reâyâdan Alınan Vergi ve Resimler", *DTCFD*, V/5(1947), s. 498.

³⁸ N. Çağatay, Aynı makale, s. 491.

140 akçalık yıllık vergi 125 Halebî akçaya indirilmiş oluyordu³⁹. Böylece diğer Osmanlı sancaklarına göre ağır gözükten bu resm-i hânenin Memlûk vergilerinin hafifletilmesinden doğduğu ortaya çıkmaktadır. Bekâr olanlardan ise Memlûkler zamanında alınmadığı gibi Osmanlılar zamanında da Adana'da vergi alınmamıştır. Ancak, Kozan(Sis) ve Kadirli(Kars-ı Maraş)'de 6'şar akça vergi alınmıştır. Bekârlardan vergi alınmayışı çiftçilik ve hayvancılığın ailece çalışmayı gerektirmesi ve dolayısıyla bekârların ayrı bir işi olmayışıyla açıklanır⁴⁰. Ancak 6 akçalık resm-i mücerred birçok Osmanlı sancağında uygulanmaktadır. Bu bakımdan Adana'da mücerredlerden vergi alınmayışı daha çok Memlûk vergi sisteminin uygulanmasıyla ilgili olsa gerektir.

Bâd-i hava, resm-i arus, cürm ü cinayet, resm-i tapu gibi önceden ne kadar olacağı kestirilemeyen vergileri ifade eden bir deyimdir⁴¹. Bu vergiler bazen kendi özel vergi isimleri altında gösterildiği gibi bazen de diğer vergilerle birlikte gösterilmiştir. Defterde bâd-i hava olarak yazılı vergilerin toplamı 91.050 akçadır. Bu gruba giren resm-i tapu hakkında bir açıklama bulunmamaktadır. Ancak bu vergi *ev yeri tapusu* veya *zemin* denilen küçük arazi parçalarının sipahi tarafından kiraya verilmesi sırasında alınan vergidir. Bu bir tür *icâre-i muaccele* olarak görülmüştür. Üzerine bina yapılmış toprak için alınan bir tür kiradır. Yerin verim durumuna göre 50 ile 20 akça arasında değişen bir miktar alınmaktadır. Bu vergiye "bedel-i öşr" veya "Mukataa-i zemîn" ismi de verilmektedir⁴². Resm-i tapu olarak mezraalardan toplam 70.140 akça, karyelerden 3.441 akça alınmaktadır. Eğer resm-i tapuyu ev yeri tapusu olarak alacak olursak buradan mezraalarda yerleşim yapıldığı sonucuna da varılabilir.

Resm-i arûsiyye bazı defterlerde gerdek resmi diye de geçer. Bir tür nikâh vergisidir. Defterde miktarı açıklanmamıştır. Eski defterde evlenmemiş bir kız için 48 akça, dul bir kadın yeniden evlendiğinde 24 akça alınacağı yazılıdır⁴³. Bu parayı o kızın bağlı bulunduğu cemaatin sahibi almaktadır.

Cürm ü cinâyet vergisi hakkında kanunnâmede bir açıklama yoktur. Kanun-ı Osmanîye müracaat edilmesi işaret edilmektedir. Eski defterde ise

³⁹ BA, TD.450(1526?), Kanunnâme-i Livâ-i Adana.

⁴⁰ Hüseyin Özdeğer, "XVI. yüzyıl tahrir defterlerine göre Anteb'in sosyal ve ekonomik durumu", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 16(1982), s. 93-94.

⁴¹ H. Özdeğer, Aynı makale, s. 37.

⁴² Süleyman Südi, *Defter-i Muktesid*, İstanbul 1306, c. II, s. 64.

⁴³ BA, TD.177(1536), Kanunnâme, s. 4.

baş yarığından 22 akça, bıçak yarasından -eğer adam bu yaradan dolayı ölmemişse - 40 akça alınması istenmektedir⁴⁴. Asılması gerekli olan kimsele-
rin “bedel-i siyâset” diye para alınarak salıverilmeleri türlü haksızlıklar do-
ğurduğundan devlet tarafından hoş görülmemekte ve suç işleyenlerin
“günah işledikleri mahalde” asılmaları, böylece haklarından gelinmeleri ist-
tenmektedir⁴⁵.

Resm-i deştbanî adı verilen kır koruma vergisinin toplamı 1000 akça-
dır.

Tablo II : RESM-İ ARÛSİYYE

Nahiye	Resm-i arûsiyye	Bâd-i hava ve resm-i arûsiyye	Nıfs-ı bâd-i hava ve arûsâne
Adana	275	4.727	420
Yüregir	1.095	—	—
Saruçam	—	—	250
Karaisâlu	—	—	1.450
TOPLAM.....	1.370	4.727	2.120

II. EKONOMİ

TARIM ÜRÜNLERİ VE BUNLARDAN ALINAN VERGİLER

Buğday, arpa, alef (hayvan yemi), pamuk, susam ve “bilcümle gallât ve hubûbat ve bağât ve besâtîn ve fevâkih” kısmından eskiden olduğu gibi onda bir öşür alınmakta idi. Komşu Kars-ı Maraş(Kadirli) sancağında dağlık kesimlerde 1/8, ovada ekime uygun yerlerde 1/5 öşür alındığını görmekteyiz. Adana’da öşür miktarının düşük tutulmasını ovanın daha büyük oranda bataklıklarla dolu olması ve yerleşimi teşvik etmek düşünceleriyle izah etmek mümkündür. Tarihin en eski zamanlarından beri bir tarım ülkesi olarak bilinen Çukurova’nın verim oranının düşük olduğuna pek ihtimal vermiyoruz.

Buğday kile ile ölçülmüş, 1547 yılında 12 akça olan 1 kile buğdaya 1572 yılında 18 akça kıymet takdir edilmiştir. Kişinin ödediği resm-i hâne miktarı geçen 25 yıl boyunca artmadığı, hep 50 akça olarak kaldığı halde

⁴⁴ Aynı kaynak, s. 4.

⁴⁵ BA, TD.110(1521-1522), Kanunnâme-i Nahiye-i Kınık, s. 4.

buğdayın fiatı % 50 artmıştır. Bu bir anlamda da % 50 enflasyon demektir. Kullanılan kilenin İstanbul kilesi mi yoksa Konya kilesi mi olduğu belirtilmemiştir. Bunun 25,656 kg'lık İstanbul kilesi olabileceğini tahmin etmekteyiz⁴⁶. Nahiyelerden alınan buğday öşürlerine bakıldığında en çok üretimin 3021 vergi nüfusunun yaşadığı Karaisalı nahiyesinden sağlandığı görülür. Daha sonra Kınık, Yüregir ve Adana nahiyeleri gelir. Dikkat edilirse bunlar hep ova nahiyeleridir. 155 vergi nüfusunun barındığı Berendi nahiyesi küçük bir nahiyeye olarak görünmesine rağmen buğday üretiminde Karaisalı'dan sonra ikinci sırada gelmektedir. Berendi'de buğday öşürü toplamı 75.482 akçadır. Bir kile buğday 18 akça ettiğine göre Berendi'de 4.193,4 kile buğday öşür olarak toplanmaktadır. Öşür 1/10 alındığına göre de gerçek üretim bunun 10 katı, 41.934 kiledir. Bir kile 25,656 kg olarak alındığında üretilen buğdayın 1.075,858 kg, ton olarak ise 1.075 ton olduğu görülür. XVI.yüzyıl şartları içerisinde 155 kişinin bu üretimi gerçekleştiremeyecekleri açıktır. Bu komşu nahiyelerde kayıtlı reâyanın Berendi nahiyesindeki mezraalardan önemli bir bölümünü ekmeleriyle izâh edilebilir. Karaisalı Seyhan gölünün kuzeyindeki dağlık kesimde bulunmasına rağmen buğday, arpa ve pamuk üretiminin çok olması herhalde topraklarının ve nüfusunun büyüklüğüyle mümkün olmaktadır⁴⁷.

Tablo III : Buğday üretiminin nahiyelere göre dağılışı.

Nahiyeye	öşür/akça	öşür/kile	gerçek ürt. Kile	kg	ton
Adana	52.981	2943,3	29.433	755.133	755,1
Yüregir	59.653	3314	33.140	850.239	850,2
Saruçam	40.611	2256,1	22.561	578.825	578,8
Dün. ve Bul.	31.470	1748,3	17.483	448.543	448,5
Hacılı	14.046	780,3	7.803	200.193	200,1
Karaisalı	100.133	5562,9	55.629	1.427.217	1.427,2
Berendi	75.482	4193,4	41.934	1.107.585	1.107,5
Ayas	16.380	910	9.100	233.469	233,4
Kınık	61.782	3432,3	34.323	880.590	880,5
TOPLAM	452.858	25.158,7	25.1587	6.454.716	6.454,7

⁴⁶ Bahaeddin Yediylidiz, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi (1455-1613)*, Ankara 1985, s. 119.

⁴⁷ M. Soysal, Onaltıncı yüzyılda Adana İli ..., s. 178. Yazar burada ürünlerin öşür miktarından hareketle ekim alanlarının genişliğini çıkarmaktadır. Yazara göre bitkisel ürünlerin ekim alanı 342.440 dekadır.

Bu sonuca göre kişi başına buğday üretimi 6.454.716 kg/21.115=305,6 kg olmaktadır. Kadın ve çocuklar da düşünüldüğünde kişi başına üretimi (nüfusu yaklaşık 100.000 düşünürsek) 64,5 kg tahmin edebiliriz. Ancak özellikle Yüreğir nahiyesinde olmak üzere toplam 571.945 akçalık mezraa geliri nelerden olduğu belirtilmeden hasıl şeklinde götürü olarak yazılmış olduğundan dolayı gerçek üretimin bu verilen rakamlardan ; % 15-20 daha fazla olduğunu tahmin etmekteyiz. Bu durum bundan sonraki verilecek ürünlerin gerçek üretim miktarının hesaplanması sırasında da göz önüne alınmalıdır. Ordu yöresinde kişi başına düşen buğday üretimi 1455 yılında 153 kg., 1547'de 82 kg., 1613 yılında 95 kg'dır⁴⁸. Bu karşılaştırmada Adana'daki üretimin Ordu'dakinden daha az olduğu görülmektedir, ki bunun sebeplerinin araştırılması gerekir.

Arpa üretiminin buğdaydan daha geniş bir alanda yapıldığı görülmektedir. Arpa üretiminde de önem sırasına göre Karaisalı, Berendi, Yüreğir, Kınık ve Adana nahiyeleri başta gelmektedir. Arpanın kilesi 10 akçadır. 1547 yılında 8 akça olan arpa, buğdaya oranla daha az değer kazanmış görünmektedir. Adana sancağında 1572 yılındaki arpa üretimi 10.524,2 ton olarak hesaplanmıştır. Buna göre gerçek nüfusta kişi başına 105,2 kg arpa üretimi gerçekleşmektedir. Yukarıda söylemiş olduğumuz sebepten gerçek üretim bunun % 15-20 daha fazlası olmalıdır. Yine Ordu sancağında arpa üretimi kişi başına 1455'de 6,56 kg, 1613 yılında ise 5,86 kg idi⁴⁹. Arpa üretiminde Adana'nın Ordu'dan önde geldiği görülmektedir.

Tablo IV : Arpa üretiminin nahiyelere göre dağılışı.

Nahiye	öşür/akça	öşür/kile	gerçek ürt. Kile	kg	ton
Adana	56.230	5623	56.230	1.442.636	1.442
Yüreğir	65.879	6587,9	65.879	1.690.191	1.690
Saruçam	26.925	2692,5	26.925	690.787	690
Dün. ve Bul.	22.680	2268	22.680	581.878	581
Karaisalı	92.323	9232,3	92.323	2.368.638	2.368
Hacılı	5.445	544,5	5.445	139.696	139
Berendi	69.795	6979,5	69.795	1.790.660	1.790
Ayas	7.800	780	7.800	200.116	200
Kınık	63.130	6313	63.130	1.619.663	1.619
TOPLAM	410.207	41.020,7	410.207	10.524.271	10.524

⁴⁸ B. Yediyıldız, *Ordu Kazası ...*, s. 133.

⁴⁹ B. Yediyıldız, *Aynı eser*, s. 133.

Pamuk üretimi de buğday ve arpadan sonra en önemli gelir kaynağıdır. Pamuk kantar ile ölçülmektedir. Bir kantar 56,41 kg olarak kabul edilmiştir⁵⁰. Pamuğun kantarı 1572 yılında 360 akça olarak verilmiştir. buna göre 1 kg pamuk 6,38 akça yapmaktadır. Buğdayın kg'ı 0.704 akça iken pamuğun kilosunun 6.38 akça olması o dönemde pamuğun daha değerli olduğunu düşündürmektedir. Pamuk üretiminde Yüreğir ovası ilk sırayı almaktadır. Sonra Karaisalı ve Kınık nahiyeleri gelmektedir.

Tablo V : Pamuk üretiminin nahiyelere göre dağılışı.

Nahiye	öşür/akça	öşür/kile	gerçek ürt./kantar	kg	ton
Adana	72.700	201.9	2.019	113.891	113
Yüreğir	116.145	322,6	3.226	181.978	181
Saruçam	28.750	79,8	798	45.015	45
Dün. ve Bul.	5.300	14,7	147	8.292	8
Karaisalı	104.587	290,5	2.905	163.871	163
Hacılı	12.700	35,2	352	19.856	19
Berendi	67.761	188.2	1.882	106.163	106
Ayas	11.990	33.3	333	18.784	18
Kınık	89.096	247.4	2.474	139.558	139
TOPLAM	509.029	1413,9	14.139	797.580	797

Pamuk bölgede yaygın olan pamuklu dokuma sanayiinin önemli hammaddesidir. Şehir merkezindeki pamuk ipliği pazarından Mirliya has-sına her yıl 16.000 akça sağlanmaktadır. Pamuk ve pamuk ipliğinden bâc olarak sağlanan miktar ise 30.000 akçadır. Bunlardan ayrı olarak şehir merkezinde bulunan pamuk kapanında satılan pamuktan da Mirliya has-sına 20.000 akça gelir gelmektedir. Eskiden bu miktar 70.000 akça idi. Sonradan padişah emriyle kapana zorla pamuk getirilmesi yasaklanmış, köylerde pamuk satışına izin verilmiş ve pamuk kapanının geliri de 20.000 akça olarak bağlanmış⁵¹. Böylece Memlûkler zamanında uygulanan köylerde pamuk satma yasağı halkın şikâyeti üzerine kaldırılınca pamuk kapanının yıllık geliri 15.000 akçaya düşmüştür. Bunun üzerine yıllık geli-ri 55.000 akça azalmış olan Mirliya, durumu "Asitâne-i sa'âdete arz" etmiş

⁵⁰ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2. Bs., c. II, İstanbul 1971, s. 161.

⁵¹ TD. 254(1547), Adana Mufassalı Kanunnâmesi, s. 6.

ve kendi isteğiyle getirenden alına, halka pamuğuruzu kapanda satacaksınız diye zulm edilmeye diye emredilmiş ve pamuk kapanının gelirinin de 20.000 akça kabulüne karar verilmiştir.

Pamuk bölgede işlendiği gibi aynı zamanda Ayas iskelesinden yerli ve yabancı tüccar aracılığıyla yurt dışına da gönderilmekteydi. Ayas İskelesi Kanunnâmesinden öğrendiğimize göre 1521-1522 yıllarında deniz yoluyla ihrac edilen her pamuk balyası için 99'ar Halebî akça vergi alınmaktaydı. Diğer ihraç ürünlerinde Müslüman tüccarlar için vergi indirimi uygulanırken pamukta müslüman-kâfir ayrımı yapılmamış, hepsinden aynı miktarda alınması istenmiştir⁵². Pamuğun balyasının ne ağırlıkta olduğu belirtilmemiştir. 125 Halebî akça 50 Osmanlı akçası ettiğine göre 99 Halebî akçanın 39,6 Osmanlı akçasına karşılık olduğu anlaşılır. 25 kg buğdayın 18 akça, 1 kg pamuğun 6,38 akça olduğu bir devirde alınan bu vergi oranı yüksek kabul edilebilir. Ayas iskelesinin gümrük gelirlerinden 1572 yılında padişah hassı olarak 20.000 akça gelir sağlanmaktaydı⁵³.

Yerli koza veriminin XIX.yüzyılda Adana için 20 kg/dönüm olduğundan hareketle⁵⁴ yapılan üretim-alan hesaplanmasında toplam ekim alanının % 19'u kabul edilen 65.060 dekada pamuk üretimi yapıldığı sonucuna varılmıştır⁵⁵. Bizim yaptığımız hesaplamada gerçek pamuk üretimi 797.580 kg olduğundan 20 kg/dönüm üzerinden yapılacak değerlendirmede pamuk üretim alanını 39.878 dönüm görünmektedir.

Adana şehir merkezinde bulunan boyahanenin yıllık geliri 35.000 akçadır. Bu da Diyarbakır ve Edirne ölçüsünde olmasa bile Adana'nın dokuma sanayiindeki yerini gösterir bir işarettir⁵⁶.

Susam, defterlerde bazen simsim olarak bazen de mahalli söyleyişle *küncü* olarak kayıt edilmiştir. Defterdeki verilere göre yıllık susam üretimi 307 tondan fazla görünmektedir. 1 kile susam 24 akçadır. Buna göre susamın kg'11 akçaya yakındır. Susam üretiminde Yüregir, Adana, Kınık nahiyeleri önde gelmektedir.

⁵² TD.110(1521-1522), Kanunnâme-i İskele-i Ayas.

⁵³ TD.114(1572), v. 164a.

⁵⁴ M. Soysal "Onaltıncı Yüzyılda Adana İli ..", s. 173,9 nolu dipnot.

⁵⁵ Aynı makale, s. 178.

⁵⁶ XVI. yüzyılın ikinci yarısında Kayseri boyahanesi 45.000, Ayıntab(Antep) boyahanesi 50.000, Maraş boyahanesi 25.000, Niğde boyahanesi 16.000, Diyarbakır boyahanesi 213.617 akça gelir getirmekteydi.

Öşür-i bostan gelirleri toplamı 46.408 akçadır. Karaisalı ve Yüreğir nahiyelerinin bostan öşürleri onbin akçanın üzerinde gerçekleşmiştir. Bu miktara Adana şehir merkezinin etrafında bulunan 86 bostanın 8380 akçalık geliri dahil değildir. Şehir çevresinde bulunan 13 bağdan 1156 akça, bir bahçeden 225 akça gelir sağlanmaktaydı. Şehir çevresinde bulunan bostanların bir kısmının gayri müslimlerin elinde bulunduğu görülmektedir. Şehir çevresinde bulunan çoğu Ramazanoğulları vakfına ait portakal bahçeleri mufassal deftere kayıt edilmemiştir. 9620 akça geliri olan 13 portakal bahçesinin Halil Bey tarafından cami ve medresesine vakf edildiğini ve bunlardan “öşür ve haraç” alınmadığını bilmekteyiz. Yine de narinciye üretiminin yaygın olduğu bir sancakta bahçe sayısının az olması dikkat çekicidir⁵⁷. Evliya Çelebi, “şehrin etrafında 11.000 bağ ve bahçe vardır” derken herhalde mübalağa etmektedir⁵⁸. Çünkü şehrin 1572'deki nüfusu 1023 vergi nüfusedir. Aradan geçen 100 sene içerisinde şehrin bu derece büyüdüğünü sanmıyoruz. Adana'nın 1836 nüfusu 8.000 hane civarındadır⁵⁹. 1529 yılında Adana'ya uğrayan Arap seyyahı Gazzî, nehrin üzerine kurulan dolaplar vasıtasıyla bağ ve bahçelerin sulandığını yazmaktadır⁶⁰. Adana evkâf defterindeki vakıf kayıtlarında bahçelerin içerisinde bulunan dolaplarla birlikte vakf edildikleri görülmektedir. Şehrin içme ve kullanma suyu da nehir üzerine kurulan ve gıcirtısı kilometrelerce uzaktan işitilen bir dev dolaptan sağlanmaktaydı. Evliya Çelebi bu dolabı eserinde yüksekliği 30 metre diye tanımlar. Seyyahımız şeker kamışının çokluğundan bahseder. Ancak incelediğimiz defterde bununla ilgili bir kayıt görülmemiştir. Şeker kamışının yaygınlaşması belki de bu tarihten sonra olduğundan defterde yer almamıştır.

Çeltik üretiminde Adana'nın imparatorluk çapında önemli bir yeri vardır. Kınık nahiyesi çeltik tarımının en yaygın yapıldığı yerdir. Halkın mezraalarda kendi başlarına yaptığı çeltik tarımından, devlet adına hassa çeltik nehirlerinde yapılan çeltik tarımı daha büyük önem taşımaktadır. Kınık'ta mezraa ve köylerden elde edilen öşür-i çeltük 14.680 akça, Yüreğir'de 2.228 akçadır. Halbuki Kınık'ta üçü boş durumda olan 28 çeltik nehri(çeltik arki) bulunmaktadır. Bunlardan Danişmend nehrinin yarım hissesi (50.000 akça) Ramazanoğlu Halil Bey'in vakfına aittir. Çalışır du-

⁵⁷ ED.538, Adana Evkaf Defteri, v. 3b.

⁵⁸ E. Çelebi, *Seyhatnâme*, c. III, s. 139.

⁵⁹ Charles Texier, *Küçük Asya*, c. III, İstanbul 1340, s. 283.

⁶⁰ Ekrem Kâmil, “Gazzî-Mekki Seyhatnâmesi”, *İÜEF Tarih Dergisi*, III(1937), s. 22.

rumdaki 25 çeltik nehrinin yıllık geliri, kürekçilerin payları çıkarıldıktan sonra toplam 740.000 akçadır. Bu paranın 690.000 akçası padişah hassına aittir. Adana'nın bütün köy ve mezraalarından sağlanan tarım gelirinin 2.303.269 akça olduğu düşünülecek olursa bu nahiyenin sadece sancak içerisinde değil ülke düzeyinde de önemli bir çeltik üretim merkezi olduğu daha iyi anlaşılır.

Çeltik tarımı Adana kanunnâmelerinde en geniş yeri kaplayan bir konudur. Yirmi kantar tohum ekilen bir çeltik nehrine reis ve saka olanlar ikişer kantar çeltik ekeceklerdir. Birer kantarı hizmetleri karşılığında kendilerine bırakılmıştır. Bu bir kantardan devlet hiçbir şey almayacaktır. Diğer bir kantarından ise sayır rençberler gibi devlet hissesini vereceklerdir. Tohum fazla veya daha az olsa bu ölçü esas alınacaktır.

Çeltik işinde uğraşan çeltikçiler hizmetleri karşılığında “avarız-ı divânî ve tekâlif-i örfî ve resm-i hâne ve resm-i ganemden muâf ve müsellemler” tutulmuşlardır. Çeltik reisi çeltik ekilme mevsimi gelmeden önce çeltik ekim alanlarını gezecek ve o sene oraya çeltik ekileceğini bildirerek “sâhib-i arz”ın oraya birşey ekmesini önleyecektir. Nehrin suyunun sulayabileceği toprağı önceden kararlaştırıp hazır tutacaklardır. “Ol sene çeltük hangi tarafa düşerse” ibâresinden çeltiğin dönüşümlü olarak ekildiği anlaşılmaktadır. Çeltik ekim mevsimi geldiğinde nehrin reisi çeltikçilerini hazır edip, tam vaktinde tohumunu ekecektir. Gerekli olan tohumu bu işle görevli “emîn” devlet adına vermektedir. Tohum ekilip gerekli hizmet yapılarak çeltik tam olarak yetişip olgunlaştığında “emîn” olanlar “kadı marifetiyle” oraya varıp mirî tarafından verilmiş olan tohumu geri almaktadır. Arta kalandan “emîn” devlet hissesini çıkarıp, devlet adına bu hisseye el koymaktadır. Devlet böylece tohumunu ve hissesini aldıktan sonra arta kalandan o yerin sahibi olan sipahi, zaim veya vakıf için “öşür” alınmaktadır. Öşürden sonra kalan miktar ise çeltik işçileri olan kürekçilere paylaşılır⁶¹.

TD.110(1521-1522) Adana Mufasssalında Kınık nahiyesindeki çeltik nehirleri ile ilgili özel bir kanunnâme vardır. Buna göre çeltik ekim alanı yüz parçaya ayrılmakta her birine “ok” denilmektedir. 10 oku reis, 10 oku saka gerekli tohumu kendi yanlarından verip ekecekler. Arta kalan 80 ok yeri 5 parçaya bölecekler (16'şar ok). 8 okunu su ve yer sahibi alacak, 72 okunu ise rençberler kendi tohumları ile ekeceklerdir. Bu şekilde ekilecek

⁶¹ TD.114(1572), Kanunnâme.

alanın bölüştürülmesi Memlûkler zamanından kalmış ve Osmanlının ilk yıllarında da bu şekilde uygulanmıştır. Ancak daha sonraki kanunnâmelerden anlıyoruz ki devlet bu sistemin mahzurlarını görmüş ve değiştirmek zorunda kalmıştır. En önemli değişiklik ekim alanının değil ürünün paylaşılması şeklinde gerçekleşmiştir. İkinci olarak herkesin tohumunu kendi imkanlarıyla sağlayarak ziraat yapması ürünün kalitesini düşürdüğü gibi bazıları da gerekli tohumu sağlayamadığından tarlayı boş bırakabilecektir. Bu yüzden olmalıdır ki devlet tohumu ekim zamanında ödünç olarak vermekte, harman zamanında da geriye almaktadır. Böylece devlet çok önem verdiği çeltik tarımı konusunda aktif olarak devreye girmektedir⁶². Devletin çeltik tarımına bu kadar önem vermesi sebepsiz değildir. Osmanlı imparatorluğunda diğer hububat ihtiyacı karşıladığı halde pirinç yeteri kadar üretilmiyordu. Bu sebeple devlet, pirinç ithalatını büsbütün kesmek, hiç olmazsa azaltabilmek için pirinç yetiştirecek olan halka büyük kolaylıklar gösteriyordu⁶³.

Kınık nahiyesindeki 28 hassa çeltik nehrinden başka Yüregir nahiyesinde de üç vakıf çeltik nehri bulunmaktadır. Bu üç nehrin toplam geliri 45.000 akçadır ve (1510 yılında ölmüş olan) Ramazanoğlu Halil Bey Cami ve Medresesi diye anılan Ulucami ve Ulucami Medresesine vakf edilmiştir. Bu çeltik nehirlerinden ikisi sularını Adana köprüsünün birinci ve ikinci ayağından almakta idiler⁶⁴.

Ayas nahiyesinde ise 1 reis, 2 kürekçinin hizmet ettiği yıllık geliri 3.000 akça olan Kübdere nehri vardı. Bu nehre 3 kantar tohum ekilirdi⁶⁵.

Alef, hayvan yemi olarak kullanılan ot, saman, yulaf gibi şeylere denir. Defterde kile ile ifade edildiğine nazaran yulaf, çavdar cinsinden olmalıdır. Kilesi 8 akçadır. Öşür-i alefden yılda 3576 akça öşür alındığına göre toplam üretim 111 tonun üzerinde olmalıdır.

Mal-ı sayfi, kavun, karpuz gibi yaz ürünlerinden alınan verginin adıdır. 1521-1522 tarihli defterde kavun ve karpuzdan 1/10 öşür alınacağı yazılıdır. Mal-ı sayfi vergisi en çok Karaisâlu nahiyesinde toplanmaktadır. Yılda toplam 10.144 akça kavun, karpuz gibi yaz ürünlerinden öşür alın-

⁶² TD.110(1521-1522), Kanunnâme-i Enhârâ-yı Çeltük der Nahiye-i Kınık, s. 5.

⁶³ Şinasi Altundağ, "Osmanlı İmparatorluğunun Vergi Sistemi Hakkında Kısa Bir Araştırma", *DTCFD*, V/2(1947, s. 193.

⁶⁴ TD.114(1572), v. 49a.

⁶⁵ TD.114(1572), v. 169a.

maktaydı. Bunun 6.597 akçası Karaisalı'dan 1910 akçası Yüregir'den, 480 akçası Berendi'den, 1057 akçası da Kınık'tan sağlanmaktaydı.

Tablo VI : Tarım ürünleri üretim miktarının nahiyelere göre dağılışı.
(miktarlar ton olarak verilmiştir)

Nahiye	buğday/t.	arpa/t.	pamuk/t.	susam/t.
Adana	755	1.442	113	52
Yüregir	850	1.690	181	127
Saruçam	578	690	45	16
Dürdarlu	448	581	8	1
Karaisalı	1427	2.368	163	40
Hacılı	200	139	19	2
Berendi	1107	1.790	106	21
Ayas	233	200	18	1
Kınık	880	1.619	139	42
TOPLAM	6.454	10.524	797	307

Tablo VII : Tarım ürünlerinden alınan öşür. (akça olarak).

Nahiyeler	Hınta (buğday)	Şa'ir (arpa)	Kutn (pamuk)	Simsim (susam)	Ö.Bostan	Ö.Çeltük (pirinç)	M.Sayfi (kavun)
Adana	52981	56230	72700	4880	3595	—	1910
Yüregir	59653	65879	116145	11950	13989	2228	—
Saruçam	40611	26925	28750	1588	969	—	—
Dündarlu	31470	22680	5300	156	210	—	—
Karaisalı	100133	92323	104587	3799	11805	—	6597
Hacılı	14046	5445	12700	216	—	—	—
Berendi	75482	69795	67761	2009	8007	—	480
Ayas	16380	7800	11990	144	590	—	—
Kınık	61782	63130	89096	3992	7243	14680	1057
Toplam	452.858	410.207	509.029	28.734	46.408	16.908	10.044

Bu üretimin büyük bölümü sayısı 666'yı bulan mezraalardan sağlanmaktaydı. Mezraa kelimesinin Türkçesi ekinliktir. Bazı mezraaların üzerinde hangi cemaatin ekinliği olduğu belirtilmiştir: Mezraa-i Balduca, Eyne

Bey Cemaatinin ekinliğidir. Bazen de Çaparlu Cemaati ziraat eder şeklinde kayıt konulmaktadır. Mezraalara kayıtlı vergi nüfusu görülmemektedir. Şimdi nahiyelere göre mezraa sayılarını ve bu mezraaların hasılları toplamını vermek istiyoruz. Ürünlerin üretim miktarlarının hesaplanmasında belirttiğimiz gibi dökümü belirtilmeden götürü olarak toplam hasılları verilmiş mezraaların bu hasılları toplamını da ayrıca gösterdik. Son sütunda ise o sancaktaki diğer nehir, bostan ve mahsul gelirlerini de alarak genel bir toplam verdik.

Tablo VIII : Mezraa sayısı ve toplam gelir. (akça olarak)

Nahiyeler	M. Sayısı	Toplam gelir	Dökümsüz yazılan hâsıllar toplamı	Mezraalar, Nehir, mahsul, bostan TOPLAM
Adana	47	202.890	12.690	592.809
Yüregir	138	558.892	281.594	558.892
Saruçam	114	213.113	55.758	213.113
Dündarlu	65	141.402	69.691	141.202
Karaisalı	108	328.203	44.153	328.203
Hacılı	45	60.262	27.694	60.262
Berendi	63	312.873	24.907	312.873
Ayas	18	132.796	10.550	502.796
Kınık	38	35.038	44.928	116.4038
Toplam	666	2.303.269	571.945	3.874.188
		Cemaat gelirleri toplamı		913.055
		Adana Sancağı toplam geliri		4.787.243

HAYVANCILIK

XVI.yüzyıl Çukurovası tarım ve hayvancılık üzerine kurulu bir ekonomiye dayanmaktaydı. Küçükbaş hayvanlardan alınan vergiler ve bunların miktarından hayvancılığın derecesini anlamamız mümkün olmaktadır.

Defterde âdet-i ağnam veya resm-i ağnâm olarak kayıtlı olan vergi koyundan alınan vergiyi göstermektedir. Bazı yerlerde koyun ve keçi için birlikte kullanılan ağnam deyimi Adana'da sadece koyun için kullanılmış görünmektedir. Keçi için Arapça ma'zû(معز) kelimesi kullanılmıştır. Kanunnâmede keçiden bahsedilmemiş, iki koyundan bir akça alınacağı bildi-

rilmiştir. Keçiden de aynı şekilde iki keçiye bir akça alındığı düşünülmektedir⁶⁶.

Dünderlu ve Karaisalu gibi kuzeydeki dağlık kesimlerde daha çok keçi beslenmesine karşılık Yüregir ve Kınık gibi güneydeki düzlük yerlerde koyun beslendiği görülmektedir. Bu ise realiteye son derece uygundur ve defterlerin gerçeği yansıttığına delil olarak kabul edilebilir.

Koyun vergisinden yılda 66.957 akça elde edilmekteydi. Buna göre sancaktaki toplam koyun sayısının 133.914 olması gerekir. Ancak bazı yerlerde bu vergi keçi ile birlikte veya bâd-i hava ile birlikte yazılmış olduğundan gerçek koyun varlığı 133 binin daha üzerinde olmalıdır.

Resm-i ma'zû toplamı 47.905 akça olduğuna göre toplam keçi sayısı 95.810 olur. Nıf-ı resm-i ma'zû olarak yazılan miktar ise 13.806 akçadır. Bu vergi de 55.224 baş keçi demektir. Öyleyse Adana sancağındaki bu tarihte 151.034 baştan daha fazla keçi beslenmekteydi diyebiliriz.

Evliya Çelebi, Adana'da 40 bin aded top çeken, kaplan parçalayan camusdan ve camus avlarından bahseder⁶⁷. Evlerde beslenen evcil camusların her sağlıklı camusu için devlet altışar akça vergi almaktadır. Memlûkler zamanında bazı yerde daha çok alınıyor bazı yerde hiç alınmıyormuş. Padişah "cemi" vilâyet birdir" diyerek her tarafta sağlıklı camus başına 6 akça alınmasını emretmiştir⁶⁸. Camus en çok Yüregir nahiyesinde beslenmektedir. Bu nahiyede üçbin baştan fazla sağlıklı camus olduğu görülmektedir. Coğrafi saha olarak Seyhan ve Ceyhan nehirleri arasındaki bu bölge camus yetiştirmeye en uygun yerdir. Sancakta resm-i camus olarak 29.813 akça toplanmıştır. Bu da yaklaşık 5.000 baş sağlıklı camus demektir. İnekten vergi alındığına dair bir kayıt yoktur.

Resm-i ağnam gelirlerinin cemaatlere ait gelirler arasında has veya timar olarak dirlik sahiplerine verildiği görülmektedir. Ayrıca defterde geçen "nıf-ı resm-i ma'zû" deyimini de ağnam gelirlerinin paylaşıldığını göstermektedir. Bu durumda Barkan'ın resm-i ağnam gelirlerinin her yerde "doğrudan padişaha ait" vergilerden olduğunu söylemesi yanlış bir genelleme olarak görülmektedir⁶⁹.

⁶⁶ N. Çağatay, "Reayadan alınan vergiler..", s. 486.

⁶⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. III, s. 728.

⁶⁸ TD.177(1536) Adana Mufassalî Kanunnamesi, s. 5.

⁶⁹ Ömer Lutfi Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin büyük nüfus ve arazi tahrirleri ve hakana mahsus istatistik defterleri", I., İFM, II(1940), s. 37.

Resm-i kassâbân her boğazlanan koyundan ve keçiden birer, sığırdan 4, camusdan 8 akça olarak alınmakta idi.

Resm-i otlak ve yatak haricinden gelen Dulkadirli ve gayri taifelerin koyunlarından “üçyüz koyuna bir koyun” hesabı üzerinden alınıyordu.

Resm-i duhan-ı kışlakçıyân ise yine hâriçten gelenlerden “koyunları olmayup ve ziraat itmeyub” kışlayanlardan her hane için 6 akça olarak alınmaktaydı.

Resm-i otlak-ı camus haricinden gelen taifelerin camusundan 4'er akçe alınmaktaydı.

Tablo IX : Nahiyelere göre koyun, keçi ve camus vergisi (akça olarak)

Nahiyeler	koyun vergis-i	keçi vergis-i	koyun ve keçi ma'zû	nısf-ı resm-i r.ma'zû	nısf-ı hava ve ağnam	bâd-i bâd-i âdet-i	hava resm-i câmus
Adana	8824	50	—	—	—	—	—
Yüregir	33037	215	—	—	—	—	18280
Saruçam	16856	4166	7626	400	700	—	3941
Dündarlı	1535	19575	—	—	—	—	250
Hacılı	150	10320	—	—	—	—	—
Karaisalı	—	12389	—	13406	11596	—	—
Berendi	600	1190	—	—	1010	—	5182
Kınık	5955	—	—	—	350	1200	800
Ayaş	—	—	—	—	—	—	—
Toplam	66957*	47905	7526	13.806	13.656	29.813**	

Resm-i kovan veya resm-i nahl adıyla, arı besleyenlerden de vergi alınmaktaydı. Bu verginin bazen öşr-i asel şeklinde geçtiğini de görmekteyiz. Resm-i kovan her kovandan ikişer akçadır. Burada vergi üründen alınan öşür olarak değil kovan hesabına göredir. Defterde bu vergi resm-i nahl veya resm-i küvvere olarak geçmektedir. Arı kovanları mevsimine göre yaylaklara çıkarıldığında resm-i kovan o yaylağın sipahisi ile arı sahibinin sipahisi arasında paylaşılmaktadır. Bu paylaşma çoğu zaman anlaşmazlıklar doğurmakta, yaylak sahibi de, raiyyetin sahibi de ayrı ayrı ikişer

* Koyun sayısı $66.957 \times 2 = 133.914$; keçi sayısı $47.905 \times 2 = 95.810$

** Câmus sayısı: $29.813 \div 6 = 4968$

akça istemektedirler. Bu durum kanunnâmelerde açıklanmış ve 2 akça olan resm-i kovanı birer akça olarak paylaşmaları ve reâyâyâ zulm etmeleri istenmiştir. Bazı mezraalarda ve cemaatlarda geçen nısf-ı resm-i nahl deyimini bu şekilde anlamak gerekir.

Cemaat, mezraa ve köylerden(karye) alınan tam ve yarım resm-i kovan miktarları nahiyelere göre aşağıdaki tabloda ayrı ayrı gösterilmiştir. Verilen rakamları ikiye bölecek olursak o nahiyedeki arı kovanının sayısını bulmuş oluruz. Buna göre en çok arı kovanının Berendi nahiyesinde bulunduğu anlaşılmaktadır.

Tablo X : Resm-i kovan (Resm-i nahl-resm-i küvvere) (akça olarak)

Nahiye	Cemaat		Mezraa		Karye		
	Tam	1/2	Tam	1/2	Tam	1/2	
Adana	—	—	1978	140	—	—	2118
Yüregir	100	845	1568	—	—	—	2513
Sarucam	180	801	689	—	—	—	1670
Dündarlu	—	200	670	—	—	—	870
Karaisalı	—	—	565	—	—	—	565
Hacılu	—	180	—	—	—	—	180
Berendi	150	—	866	—	2206	—	3022
Ayas	—	—	150	—	380	—	530
Kınık	310	—	1597	—	—	—	1907
Toplam	740	2026	8083	140	2386	—	13375

Bu tabloya göre 1572 yılında Adana Sancağında 7770 kovan arı bulunduğu anlaşılmaktadır.

DİĞER VERGİLER

Resm-i âsiyâb değirmen vergisi demektir. Ayda beş akçadır. Tam bir yıl "yürüyenden" 60 akça, altı ay yürüyenden 30 akçadır. Değirmenlerde bu ölçü dönen her taş için tayin edilen miktardır. En çok değirmen Dündarlu nahiyesinde bulunmaktadır. Sancakta değirmen vergisi olarak yılda 3640 akça toplanmaktadır. Yüregir nahiyesinde hiç değirmen görülmemiştir.

Mahsul-ı keştî nehir gemilerinden alınan vergidir. Özellikle Ceyhan nehri üzerinde ulaşımı sağlayan küçük nehir gemileri ve sallardan da

mahsul-ı keştî adıyla vergi alınmaktaydı. 11 mezraada mahsûl-ı keştî olarak toplam 19.240 akçalık gelir bulunuyordu. Tuna üzerinde bu verginin *resm-i geçüd* adıyla alındığını görmekteyiz.

Tablo XI : Bâd-i hava, Resm-i tapu, Resm-i deştânî, Resm-i âsiyâb ve Resm-i yaylak vergilerinin nahiyeleere göre dağılışı. (akça olarak)

Nahiye	Bad-i hava	R.Tapu	R.Deştânî	R.Âsiyâb	R.Yaylak
Adana	6643	3606	—	400	1112
Yüregir	10360	14717	—	—	—
Sarucam	29444	11663	—	670	180
Dündarlu	16345	8918	—	1190	—
Hacılı	6170	2028	—	120	—
Karaisâlu	8705	13225	500	240	2221
Berendi	4740	5072	300	210	—
Ayas	3035	276	100	410	—
Kınık	5608	13626	100	400	600
Toplam	91050	73581	1000	3640	4113

SANAYİ VE TİCARET

XVI.yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunun genel ekonomik yapısına uygun olarak Adana'da da ekonomi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır. Sanayi sayılabilecek küçük atölyeler ve tezgahlar da yine tarım ve hayvancılık hammaddelerinin işlenmesine yönelik çalışmaktadır. Zeytinyağı, pamuk ve susam yağı çıkarmaya mahsus ma'saralar, sabun ve mum imalat-hâneleri, çırçır ve iplik atölyeleri başlıca sanayi kuruluşlarıdır.

Tablo XII : Sanayi kuruluşları gelirleri (akça olarak).

Nahiyeler	Bayahâne	Şem'hâne	Debbağhâne	Ma'sara
Adana	35.000	2.000	—	3.500
Yüregir	2.425	—	—	—
Ayas	1.500	—	400	100
Kınık	7.000	—	2.700	550
Toplam	45.925	2.000	3.100	4.150

Pamuk ipliğinden ve boyahaneden elde edilen gelirler dokuma sanayiinin oldukça gelişmiş olduğunu göstermektedir. Bu konuda pamuk üretimi anlatılırken bilgi verilmişti. Saruçam'a bağlı Tüylü mezraasındaki boyahane gelirinin 2425 akça olması dokumacılığın yaygın olduğunu göstermektedir. Defterde geçen *çukur-ı çukahân* deyiimiyle dokuma tezgahları anlatılmaktadır. Berendi nahiyesinde resm-i rişte-i penbe, kirbas, resm-i çukur-ı cullâhân (*çukahân*) ve boyahane ve bac-ı bazar ve resm-i kassâbân ile birlikte yılda 8.000 akça tutmaktadır. Bu bakımdan verginin her tezgahtan kaç akça olarak alındığını ve tezgah sayısını anlamak mümkün olmamaktadır. Sis (Kozan) sancağında her tezgahtan ikişer akça alınmakta olduğuna göre burada da bu şekilde alındığını tahmin edebiliriz.

Şehre satılmağa gelen ticaret eşyasından ve transit geçen yüklerden nehir tarafında Adana köprüsü üzerindeki bâc noktasında, kara tarafında ise Tarsus Kapısı denilen Kuruköprü civarında bâc alınmaktaydı. Keçe, kepenek, halı, bez, zeytinyağı, gön(deri), sahtiyan(ince deri), peynir, yağ, üzüm, incir şehre satılmaya getirilen mallar arasında sayılmaktadır. Geçen canlı hayvanlar için de önemli miktarlarda bâc alınmaktaydı. Ayas iskelesi dışı açılan en önemli kapı idi. Kıbrıs'dan getirilen şaraplar burada karaya çıkar, pamuk balyaları buradan ihrac edilirdi.

Saruçam nahiyesinde bulunan Geden dağında demir madeni çıkarılmaktaydı. Yılda 22.000 akça tutan maden ocağı ve demir işciliği geliri 1692 yılında padişah haslarına katılmıştır⁷⁰. Bu kayıttan maden ocağının en az 1692 yılına kadar faal durumda olduğunu anlamaktayız.

⁷⁰ TD.114(1572), v. 82b.

SONUÇ

1572 tarihli Adana Mufassal Defteri'nin değerlendirilmesi sonucu bölgenin % 98'inin Türklerle meskûn olduğu görülmektedir. Gayri müslim nüfusun büyük çoğunluğunu Ermeniler oluşturmaktadır. Bunlar Adana, Ayas gibi yerleşim merkezlerinde ve kalelerde bulunmaktadır. Toplam 441 vergi nüfusuna sahiptirler.

Adana'nın 9 nahiyesi olmasına rağmen sadece Adana, Ayas ve Kınık nahiyelerinde yerleşim görülür. Diğer nahiyeler idâri birim olarak vardır. Köy sayısı son derece azdır. Ayas, Berendi ve Kınık nahiyelerine bağlı 48 köy vardır. Köylerde 1524 vergi nüfusu yaşamaktadır.

Nüfusun büyük çoğunluğu *konar-göçer*dir. Bunlar kışın belli mezraalarda ekincilik yapmakta, yazın da hayvanlarıyla birlikte yaylalara çıkmaktadırlar. Deftere cemaat ad ile kaydedilmiş olan bu Türkmenlerin sayısı 18.020 neferdir. Bunlardan 13.906'sı evlidir. 437 cemaat halinde yaşayan bu insanlar toplam nüfusun % 85'ini oluşturmaktadırlar. XVI.yüzyıl Adana'sının bu nüfus tablosuna baktığımızda Çukurova'nın dağıyla-taşıyla Türkleşmiş olduğunu görmekteyiz.

Ekonomi ise tarım ve hayvancılığa dayanan XVI.yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunun bir küçük modeli durumundadır.

KAYNAKÇA

I. ARŞİV BELGELERİ

A. İstanbul Başbakanlık Arşivi: (BA).

TD.69(1519), Adana, Tarsus, Sis Mufassal Tahrir Defteri.

TD.110(1521-1522), Adana, Arsuz, İskenderun Mufassal Tahrir Defteri.

TD.177(1536-1537), Adana Mufassal Tahrir Defteri.

TD.254(1547), Adana Mufassal Tahrir Defteri.

TD.450(Kanunî Devri), Adana, Tarsus, Sis Mufassal Tahrir Defteri.

332 numaralı Mühimme Defteri.

B.Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi(Ankara).(TKGMA).

TD.114(1572), Adana Mufassal Tahrir Defteri. (Değerlendirmesini yaptığımız defter).

ED.538(1540-1572?) Adana Evkâf Defteri.

İD.278(1572), Adana İcmâl Defteri.

TD.150(1572) Sis(Kozan) Mufassal Tahrir Defteri.

TD.168(1568) Kars-ı Maraş(Kadirli) Mufassal Tahrir Defteri.

II. BASILI ESERLER:

ÂLİ(MUSTAFA BİN AHMED), *Künhü'l-ahbâr*, c. IV, İstanbul 1277.

ALTUNDAĞ ŞİNASI, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Vergi Sistemi Hakkında Kısa bir Araştırma", *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi DTCFD*, V/2(1947), s. 187-197.

BARKAN, ÖMER LUTFİ, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin büyük nüfus ve arazi tahrirleri ve hakana mahsus istatistik defterleri" I, *İktisat Fakültesi Mecmuası (İFM)*, c. II(1940), s. 20-59.

BECKER, C.H., "Cizye", *İA*, c. III, s. 199-201.

ÇAĞATAY NEŞET, Osmanlı İmparatorluğu'nda Reâyâdan Alınan Vergi ve Resimler, *DTCFD*, V/1(1947), s. 483-511.

DARKOT BESİM, "Adana", *İA*, c. I, s. 127-129.

EKREM KÂMİL, "Hicrî onuncu-milâdî onaltıncı asırda yurdumuzu dolaşan Arap seyyahlarından "GAZZİ-MEKKİ SEYAHATNÂMESİ", *İÜEF Tarih Dergisi*, c. III(1937), s. 3-90.

ENER KASIM, *Tarih Boyunca Adana Ovasına bir Bakış*, 4. Bs., İstanbul 1960.

_____, *Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış*, 4.Bs., İstanbul 1960.

_____, *Adana Tarihine Dair Araştırmalar*, Adana 1967.

_____, *Adana Tarihine ve Tarımına Dair Araştırmalar (Suriye'nin iddiasına karşılık)*, 3.Bs., İstanbul 1978.

EVLİYA ÇELEBİ, *Seyahatnâme*, c. III ve c. IX, Üçdal Neşriyat, (B. tarihi yok).

HALAÇOĞLU YUSUF, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İskân Siyaseti ve Aşiretleri İskân Teşebbüsü*, Ankara 1988.

HALİL EDHEM, *Düvel-i İslâmiye*, İstanbul 1345(1927).

İNALCIK HALİL, "Osmanlılarda raiyyet rüsûmu", *Bellekten*, XXIII/92(1959), s. 575-610.

_____, "Mehmed II", *İA*, c. VII, s. 506-535.

KURT YILMAZ, *Adana Mufassal Tahrir Defteri (980 H.-1572 M.)*, Ankara 1985. (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Master Tezi).

_____, "Adana'da 1572 Yılında Kullanılan Türk Erkek Şahıs Adları", VI. Türkoloji Kongresi'ne sunulan basılmamış tebliğ.

- MEHMED NÜZHET, "Ramazan Oğulları", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası (TOEM)*, c.I, cüz:12(1327), s. 769-773.
- NEDKOFF BORIS CHRISTOFF, ÇEV.Ş. ALTUNDAĞ, "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye", *Bellekten*, VIII/32(1944), s. 599-652.
- ORHONLU CENGİZ, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü (1691-1696)* İstanbul 1963.
- ÖZDEĞER HÜSEYİN, "XVI. yüzyıl tahrir defterlerine göre Anteb'in sosyal ve ekonomik durumu", *Türk Dünyası Araştırmaları (TDA)*, sayı: 16(Şubat 1982), s. 5-116.
- PAKALIN MEHMET ZEKİ, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimler Sözlüğü*, c. II, "Kantar".
- SOYSAL, MUSTAFA, "Onaltıncı Yüzyılda Adana İlinin "Mufassal Defteri"ne Göre Sosyal ve Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Araştırma", *Bellekten*, LII/2 02(1988), s. 169-181.
- SÜLEYMAN SUDİ, *Defter-i Muktesid*, c. II, İstanbul 1306.
- SÜMER FARUK, "Çukur-Ova Tarihine Dair Araştırmalar (Fetihden XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar)", *DTCF-Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)*, I/1(1963), s. 1-113.
- _____, "Ramazan-Oğulları", *İA*, c. IX, s. 612-620.
- _____, *Oğuzlar (Türkmenler)*, 3. Bs., İstanbul 1980.
- ŞAHİN İLHAN, "Tımar Sistemi Hakkında Bir Risale", *İÜEF Tarih Dergisi*, Sayı: 32, Mart 1979, s. 905-935.
- TEKİNDAĞ ŞEHABEDDİN, "II.Beyazıt Devrinde Çukur-Ova'da Nüfuz Mücadelesi. İlk Osmanlı-Memluk Savaşları (1485-1491)", *Bellekten*, XXXI/123(1967), b. 345-375.
- TEXIER CHARLES, Müt. Ali Suad, *Küçük Asya*, c. I-III, İstanbul 1339-1340.
- TURAN OSMAN, "Süleyman Şah I", *İA*, c. XI., s. 201-219.
- _____, "Süleyman Şah II", *İA*, c. XI., s. 219-231.
- UZUNÇARŞILI İSMAİL HAKKI, "Kanun-ı Osmanî Mefhûm-ı Defter-i Hakânî", *Bellekten*, XV/58(1951), s. 381-399.
- _____, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, 3. Bs., Ankara 1984.
- _____, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, 2. Bs., Ankara 1984.
- YEDİYILDIZ BHAHAEDDİN, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Ankara 1985.

